

यसमित्र

बाजाको आवाज

हराउन लागेको डब बाजा

जिउँदै स्वर्ग जान चाहने बाजा निर्माता

विनाकारण भृयामटा बजाउनु काल निम्त्याउनु सरह

नेपाली संस्कारद्वारा पूजित केही बाजाहरु

लोकबाजा बजाउने र बनाउने तरिका

शिवले सुरुआत गरेका सिडको बाजा

३

सम्पादक

रामकुमार श्रेष्ठ
यादवराज पाठक

सहयोगी

अर्जुन विष्ट

स्वस्तिक अधिकारी

कृष्ण चापागाई

प्रकाशजंग कार्की

शुभेच्छा विन्दु

मुरारीप्रसाद सिंगदेल

कम्पटर टाइप सेटिङ्ग

युनिभर्सल कम्युनिकेशन

न्यूरोड, २५५७२२

मुद्रक

ऐश्वर्य छापाखाना, रक्तकाली

फोन: २५२०६९, ३५४९८२

प्रकाशक

नेपाली लोकबाजा संग्रहालय

पो.ब.नं. ११५२७, फो.नं. २५७४६२

फ्याक्स: २५५४७३,

काठमाण्डौ, नेपाल

यसभित्र

बाजाको आवाज	- २
ईलामको माईवेनी मेला	- ३
बाजाको व्यापक अर्थ	- ११
किरात राई जातिको	
लोकबाजा पुङ्	- १४
यलम्ब बाजा के हो ?	- १७
संगीतका रूप अनेक	- २०
नेवारी सम्प्रदायका	
बाहमासे लोकगीतहरु	- २४

तपाईंसँग लोकबाजा छन् ?

हामी नेपाली लोकबाजाहरुको खोज-अनुसन्धान र संग्रहमा जुटिरहेका छौं। तपाईंहरुसँग नेपाली बाजाहरु सम्बन्धी कुनै जानकारी, लेख तथा बाजाहरु छन् भने हामीलाई उपलब्ध गराइ सहयोग गरिदिनु हुन अनुरोध गर्दछौं। साथै यस संग्रहालयको आजीवन सदस्य बनेर पनि हामीलाई सघाउन सक्नुहुन्छ।

नेपाली लोकबाजा संग्रहालय

जनजातिको शान, राष्ट्रको पहिंचान !

जनजातिको पौरस्त्र, राष्ट्रको गौरत्व !!

- नेपालका आदिवासी जनजातिहरूको भाष, लिपि, साहित्य, संस्कृति र धर्म नेपालका सांस्कृतिक निधि हुन् तिनको संरक्षण एवं सम्बर्द्धन गरौ ।
- जनजातिहरूको पावन स्थल, सत्तल, चौतारा, मठ-मन्दिर, गुम्बा, धारा आदि धार्मिक एवं साँस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण गरौ र त्यस्ता सम्पदाहरू सम्बन्धी जानकारी यस समितिलाई पनि उपलब्ध गराओ ।
- परम्परागत रूपमा रहेंदै आएका पहाड-पर्वत, हिमाल, नदी-नाला, ताल-पोखरी, गुफा-कन्दरा, गाउँ-ठाउँ, वन-पाखा आदिको नाउँहरू परिवर्तन नगरौ, नगराओ ।
- जनजातिहरूको परम्परागत ज्ञान, सीप र प्रविधिहरूको संरक्षण एवं सम्बर्द्धन गरौ र तिनको व्यावसायिक उपयोगलाई प्रोत्साहित गरौ ।
- जनजाति विशेषको एकस्व अधिकार (Patent right) स्थापित गर्न उपयुक्त परम्परागत सीप, ज्ञान, प्रविधि र उत्पादनहरू जस्ता विषयहरू वा क्षेत्रहरूबाटे यस समितिलाई सुभाव सहित जानकारी उपलब्ध गराओ ।

श्री ५ को सरकार
स्थानीय विकास मन्त्रालय
राष्ट्रिय जनजाति विकास समिति
अनामनगर, काठमाण्डौ ।

फोन नं. : २६५९४३, २६६४८०

२५८८३४, २५८८३३

फ्याक्स : ९७७-१-२६६४८८९

इमेल : janajati@wlink.com.np

जिडूँ भुवर्गी जाना चाहने थाजा निर्बाति

कुशब गौतम *

भक्ति संगीत र शास्त्रीय संगीतका नामूद कलाकारहरूको भेला हुने स्थान पशुपति संगीत कला प्रतिष्ठानमा एकाएक देखिएको एउटा बाजालाई सबैले ध्यान दिएर हेँ थिए । सांगीतिक क्षेत्रमा उपलब्ध सम्पूर्ण बाजा बारे राम्रो ज्ञान राख्ने संगीत प्रेमीहरूको लागि त्यो तार वाध्य नौलो थियो । तर त्यो बाजा कुनै विदेशी मुलुकबाट ल्याइएको नभै स्वदेशकै एक कला साधकले निर्माण गरेका थिए ।

गर्याँ बाजाका आविष्कारक
दर्शनधारी

काभ्रेपलान्चोक जन्मस्थान भई काठमाडौं छाउनीमा बस्तै आएका अष्टमान दर्शनधारी नै उक्त बाजाको अविष्कारक थिए । भजन, गजल र लोक गीतमा समेत तालबाध्यका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने दुई वटा तार भएको त्यो बाजा आफूले बनाएको हुँदा अष्टमानले त्यसाको नाम अष्टसुर राखेका छन् र अहिले यो बाजा प्रायः भजन र शास्त्रीय कार्यक्रमहरूमा प्रयोगमा आइरहेको छ । काठ, बाँस, छाला, तार र केही फलामका किलाकाँटा समेत प्रयोग गरी बनाइएको करीब दुई फिट लामो यो बाजा हल्का भएकोले यताउता लैजान समेत सजिलो छ ।

सानै छँदा बुबाले बाँसुरी र सहनाई बजाएको सुन्दा अष्टमानलाई पनि त्यस्तै गर्न मन लाग्यथो । गाउँमा हुने भजन र नाचगान कार्यक्रमहरूमा सहभागी भई उनी गाउन-बजाउन थाले । १२/१३ वर्षको उमेरमा अष्टमानले खेतमा धानको कुनियो कुर्न जाँदा नै बेब्जु बाजा बजाउन सिकेर सुरतालको ज्ञान हासिल गरेका रहेछन् ।

यसरी गाउने र बजाउनेतर्फ आफूलाई बिस्तारै अधि बढाउदै गर्दा उनले बाजा निर्माण कसरी गरिन्छ र नयाँ बाजाहरू पनि बनाउन त सकिन्छ होला भन्ने प्रयोग समेत गर्न थालेका रहेछन् । यसै क्रममा केही गर्ने अठोट

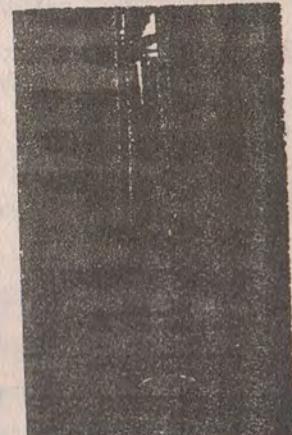
* लेखक प्रसिद्ध सिने पत्रिका 'कामना' का सम्पादक हुनुहुन्छ । -सम्पादक

लिएर अष्टमान रितो हात २०१८ सालमा राजधानी पसे । १९-२० वर्षको उमेरमा काठमाडौं प्रवेश गरेर यिनले सुरुमा धेरै हण्डर खानुपन्थो ।

अर्काको टेलरिडमा काम सिकेर पछि यिनले काठमाडौं न्यूरोडमा आफै निजी सर्टिङ्सुटिङ्से न्यूरोडमा सेन्टर मात्र खोलेनन् आफै प्राविधिक सीपबाट छाउनीमा २०४५ सालमै सिंगल साउण्ड स्टूडियो नामक रेकर्डिङ संस्था समेत स्थापना गराए ।

अष्टमानले आविष्कार गरेका अष्टसुर मात्र उनलाई चिनाउने आधारा होइन बरु यिनले बाँसुरी निर्माणको क्षेत्रमा समेत नयाँ नयाँ प्रयोग गरेर आफ्नो छुई अस्तित्व कायम गरेका छन् ।

उनले बाँस, धातु, प्लाष्टिक पाइपका समेत विभिन्न आकार र विभिन्न किसिमका बाँसुरी निर्माण गरेका छन् । भाँचेर तीन टुक्रा पार्न सकिने एउटै बाँसुरीलाई विभिन्न सुरमा बजाउन सकिने 'स्केल चेन्जर' बाँसुर समेत बनाएर सबैलाई अचम्ममा पारेका छन् । यिनले बनाएका ५० रुपियाँदिखि १ हजार रुपियाँसम्मका बाँसुरीहरू छाउनीस्थित यिनको घरमा थुप्रिएका छन् ।

अष्टगानको आविष्कार

'अष्टसुर'

बाँसुरी बनाउँदाको आफ्नो अनुभव अष्टमान यसरी सुनाउछन् - "मैले बाँसुरीको अनुसन्धान गर्ने क्रममा पचासौ बाँसुरी बिगारिसकेको छु यसै क्रममा एक पटक मेरो दाहिने हात समेत नचल्ने भयो । अहिले उपचारपछि केही ठीक भए पनि पूर्णतया निको चाहिँ भएको छैन । जहाँसम्म मेरो अनुसन्धानमा बाँसुरी कल्याण ठाटको हुनुपर्छ, जस्तो लाग्छ, त्यसको सारेगम मा म तीव्र हुन्छ । अन्यथा अरु बाँसुरीले कल्याण ठाटको गीत बजाउन सकिन्दैन । ब्यापारको कुरा गर्ने हो भने म व्यावसायिक रूपमै बाजा निर्माण गर्न चाहन्छु । तर हेर्नुस् मैले बनाएका यति धेरै बाँसुरी त्यसै थन्किएर रहेका छन् ।"

बाजा निर्माणकै कुरा गर्ने हो भने उनले विदेशी बाजाहरू हेरेर जस्ताको तस्तै बनाएका छन् । सन्तुर, सुर मण्डल, ढोलक, हार्मोनियम जस्ता कैयन बाजा उनले आफै बनाएर घरमै राखेका छन् । त्यसैगरी पियानो र पियानो एकडिङ्ग लगायत कैयन बाजा मर्मत गर्न सक्ने उनी अन्य बाजा निर्माण गर्ने काममा पनि अझै लागिरहने छु भन्छन् ।

घरायसी उपयोगी सामान बनाउने लगायत भित्ते घडी समेत तयार
 पारिसकेका अष्टमान कहिलेकाहीं सडकमा छरपस्ट रूपमा फालिएका
 पालिष्टक, फलाम र काठका टुक्रा टिपेर कुनै पनि निर्माण कार्यमा प्रयोग
 हुनसक्छ भन्ने
 दृष्टिकोणले उठाएर
 घर ल्याउने गर्दैन् ।
 त्यस्तो कियाकलाप
 देख्ने मानिसहरू
 कहिलेकाहीं उनलाई
 पागल भन्न पनि
 वेर लगाउदैनन् ।

अष्टमानद्वारा बनाइएको तीनसुरको बाँसुरी

गायन र बाध्यबादन सम्बन्धी निकै चासो राख्ने दर्शनधारीले भारतका
 विभिन्न स्थानमा यसकै लागि भ्रमण गरे भने नेपालमा पनि विभिन्न
 गुरुहरूसँग सांगीतिक ज्ञान हासिल गरेका रहेछन् । रेडियो नेपालमा पनि
 विभिन्न लोक, भजन र आधुनिक गीत रेकर्ड गराइसकेका यिनी अहिले
 गीतहरूमा संगीत दिने कार्यमा समय खर्चिन्छन् । अहिलेसम्म नेपाली र
 नेवारी गीतमा गरी यिनका ३ वटा क्यासेट चक्रका बजारमा आइसकेका
 छन् । दिनचर्या कसरी बित्तौ भनेर जिज्ञासा राख्ने हो भने उनको जवाफ
 यस्तो हुन्छ - “म दिनभरि संगीत सिर्जना गर्ने र विभिन्न बाजा निर्माण
 गर्ने कार्यमा लागिरहन्छु । छोरा छोरीहरू पनि आ-आफ्नो लाइनमा
 लागिसकेका छन् । त्यसकारण मलाई कुनै चिन्ता छैन, बरु म शास्त्रीय र
 भक्ति संगीत हुने स्थानहरूमा प्रायः जानेगर्दू । एउटा कुरा के भने नि कुनै

लोकसंस्कृति हात्मो ढुकढुकी हो, यसको संरक्षण गर्नौ ।

विशाल बजार कम्पनी

पनि प्रतिभाको कदर जिउँदै गरिन्छ भने त्यो साहै राम्रो हुन्छ र उसले स्वर्ग गएको महसूस गर्नेछ । तर यहाँ त्यस्तो गरिदैन । मैले यतिका बाजा निर्माण गरिसकदा पनि सम्मानको कुरा त परै जाओस् प्रचार प्रसारका लागि समेत सरकारी र गैरसरकारी निकायहरू हिचकिचाउँछन् ।"

२०५४ सालमा श्रीमती गंगामाया परलोक भएपछि यिनी अलि विरक्तिएका जस्ता देखिए पनि आफ्नो सिर्जनामा भने पछि परेका छैनन् । छाउनीमा आवासको राम्रो व्यवस्था गरिसकेको भए पनि उनी आफ्नो पुख्यौली थलोलाई बिर्सिन चाहन्नन् । त्यसैले उनी सधै आफ्नो नामको पछाडि 'पलान्चोके' राख्न रुचाउँछन् ।

We are
committed
to preserve our
Heritage.
Visit Nepal through us.

For details
contact your Travel Agents

or

Chitwan Jungle Lodge
Durbar Marg, P.O. Box: 1281
Kathmandu

Tel.: 228918, 228458

Fax: 977-1-228349

E-mail: wildlife@resort.wlink.com.np
website: www.nepslonline.net/junglelodge

लोकसंस्कृति हाम्रो
दुकदुकी हो,
यसको संरक्षण गरौ ।

गोरखकाली

गोरखकाली रबर उद्योग लि.
परिवार

लोकसंस्कृति हाम्रो
दुकदुकी हो,
यसको संरक्षण गरौ ।

व्यापार प्रवर्धन केन्द्र

विनाकारण भ्याम्टा बजाउनु काल निम्त्याउनु सरह

गणेश राई

चार वर्ष छत्तीस जातको
सुन्दर पूलबारी नेपाल,
अनेकतामा एकता सबै
जातिको साभा कीडाभूमि हो
नेपाल । बहुजाति, बहुभाषा,
बहुधर्म, बहु-संस्कृति-संस्कार
नेपाल राष्ट्रको गौरबका प्रतीक
हुन् । यहाँ एकता छ, एकता
भित्रको विविधता आफैमा
स्वनामधन्य छ ।

इतिहासमा वर्णित एक जाति हुन् - किराँत । किराँतमध्ये राईहरूमा
भाषा विविधता भएको कुरा सर्वविदितै छ । जसलाई बान्तावा, चामलिङ,
आलिङ, कुलुङ, थुलुङ, दुमी, कोयू, नाछिरिङ, साम्पाड, सोताड, लोहरुङ,
आठपहरिया, याम्फू, याक्खा, दुडमाली, रूम्दाली, जेरुङ आदि । यसमध्ये
कमै मात्र सुनिने अर्को भाषी राई हुन् - वाम्बुले, जो उम्बुले वा चौरासे
राई भनेर पनि चिनिन्छन् ।

वाम्बुले राईहरूको मुख्य बसोबास क्षेत्र ओखलढुङ्गा जिल्लाको दक्षिणी
भाग, खोटाङ्गको पश्चिमी भाग, उदयपुरको पश्चिम-उत्तरी भाग र सिन्धुली
जिल्लाको पूर्वी-उत्तरी भाग रहेको छ । यस लेखमा यिनै वाम्बुले राईका
मुन्धुम कथा, संस्कृतिभित्रको बाजा 'सुम्दी' वा 'मानिमो' (जसलाई 'भ्याम्टा'
भनिन्छ) को महत्वबारे संक्षेपमा चर्चा गरिन्छ ।

वाम्बुले राईहरूको विशेषता :

- छुटै भाषा हुनुमात्र होइन विश्वमै विरलै पाइने भाषामध्ये अन्तर्ष्फोटक उच्चारण हुने 'ड' र 'ब' वर्णको विशिष्टता रहेको छ ।
- अन्य राईहरूके खुलारूपमा ढोला, भयाम्टा बजाएर नाच्न नहुने बर्जित परम्परा पाइन्छ ।

वाम्बुले राईहरूको वेद मुन्धुम

हिन्दू धर्मशास्त्रमा वेदलाई प्रमुख शास्त्र मानिए जस्तै किराँत धर्ममा मुन्धुमलाई प्रमुख मानिन्छ । 'मुन्धुम' लाई वाम्बुले राईहरू 'मुक्थुम' वा 'मुक्तुम' भन्दछन् । मुक्थुमले संसार सृष्टिको भेद खोल्दछ । मुक्थुमले अलौकिक चमत्कारी भगवानको सहारा लिएको छ ।

सृष्टिको शुरुमा पृथ्वी भूमण्डल थिएन, मात्र सिङ्गो पानीको डल्लो थियो । पानीको डल्लो सुकाउन भगवानले सात सूर्य डाकी केही पानी सुकाइ ढुगा निकालेका हुन्छन् अनि त्यहाँ काँसभारको फेदबाट धमिरा आई माटोको दिवलको सृजना गरेको हुन्छ । त्यसपछि कीटपतङ्ग, रूख-विरुद्ध, चराचुरुङ्गीहरूको सृजना भएको छ त्यसरी भू-मण्डलको सृजनापछि भगवानले सर्वश्रेष्ठ प्राणीको सृजना गर्ने कुरो सोच्छन् अनि भगवानले सुनको मानव आकृति बनाएर बोलाएछन् तर वाक्य फुटेन । त्यसरी धेरैचोटि अनेक प्रकारका सुनौलो धातुबाट निर्माण गरी बोलाउँदा नबोलोपछि अन्तमा कुखरको सुली र खरानी मिसाई बनाएर बोलाउँदा बोलेछ । त्यसरी बोलेको सुनेर भगवानको रिसले - "थुक्क मनुवा मरिजा !" भनेर श्राप दिएकाले आजपर्यन्त मानव जन्मपछि मृत्यु भएको हो भन्ने गरिन्छ । साथै कुखुराको सुली र खरानीको शरीर भएकोले मान्छेले आफ्नो शरीर घोटेर सुँघ्दा गन्हाउने गरेको हो भनिन्छ ।

मुन्धुम अगाडि भन्छ - पारिसा (पारिहाड) र योरिसा (योरिहाडमा) नामका जोडी चरा दम्पतीका मानस पुत्र जाउमो र ख्लिउमो दिदीबहिनी अनि खाविचलुक्या एक भाइ देखापर्दछन् । मानिसहरूको जमातबाट दुहुरो भएको र उनीहरू अनिकालको चपेटामा परेका हुन्छन् । उनीहरू बाँचको लागि धेरै संघर्ष गर्दछन् । त्यतिबेला ती दुई दिदीले आफ्ना भाइलाई खुवाउन अरुको जाँतोमा बाँकी रहेको डाम्बरु (अन्न) बटुलेर ल्याई खाने गर्ये । त्यो कुरा अरुले चाल पाएपछि त्यसरी अन्न नराख्ने उर्दी भएछ तर त्यो कुरा एउटा लाटोले नसुन्दा उसको जाँतोमा बाँकी रहेको अन्न ल्याई

पकाएछन् । पकाउँदा अगेनु चुलोको वरिपरि भाइ खाकिचलुक्पा रमोएर हात थपडी मादै नाच्नथालेछ । धेरै दिनको भोको खाकिचलुक्पा पाक्न लागेको भाग देख्दा हर्षविभोर भई नाच्दा-नाच्दै अचानक अगुल्टा टेक्न पुगेछ र भातको भाँडासहित घोप्टिएछ । त्यसपछि ऊ (खाकिचलुक्पा) हिकहिकाउन्जेल रुँदा रुँदा त्यतिकै निदाएछ ।

दुई दिदी (जाउमो र खिलउमो)ले अनेक गरेर उठाउँदा पनि ब्यूँझाउन नसकेपछि भाइको मृत्यु भएको सम्मी घर नजिकै भयासभुसले पुरेछन् । पानी बोक्ने चिन्डो त्यहीं माथि फालेछन् । अनि सालेम ब्याम (एक किसिमको घाँस जुन मसिनो बाँसको डाँठ आकारको हुन्छ ।) त्यहींमाथि चढाएर दुवैजनाले कुल्चेछन् । त्यो डाँठ भाँचिएको सुन्दा भाइको करड भाँचियो भनेछन् । चिन्डो फुटदा भाइको टाउको फुट्यो भन्ने भानमा परेछन् ।

त्यसपछि दिदी-बहिनी त्यहाँ नबस्ने, सात-डाँडापारि स्वायोकानियोका जाने निर्णय गरेछन् । ती दुई उडेर जानुभन्दा पहिले सो ठाउँमा बाम्च्यामाफू (जाइफूल) र बिम्च्यामाफू (जुहिफूल) को निशानी राखेको अनि बहिनीको मृत्यु र त्यसपछि पुनर्जीवन प्राप्तिको रोचक कथा रहेको छ ।

यता दुःख भोग्न लेखिएको भाग्यमानी खाकिचलुक्पालाई एकजना बूढी आइमाई (जसलाई टुकुनी उम्बा भनिन्छ) द्वारा उद्धार भई बँचाइन्छ । मरे भनी फालिएका भाइ हुकाइन्छ, बढाइन्छ र उनै टुकुनी उम्बाको सहायताले तेत्तीसकोटि बासुकी नागकी छोरी (भाङ्गी) जसको नाम रीनुखा हुन्छ, सित विवाहको रोचक प्रसङ्ग रहेको छ । टुकुनीको भूमिका अविष्मरणीय र रीनुखा एक सुशील, बुद्धिमति भएर देखा पर्दछिन् ।

तिनै बुद्धिमति रीनुखाको निर्देशनमा खाकिचलुक्पाले घर बनाउँदा चाहिने सामग्रीहरू बटुल्दछ । चिबेचरीको पुच्छर हेरेर खाँबो काट्दछ । लाम्पुच्छे चराको पुच्छर हेरेर घरको बलो (छानाको दाँतीमाथि बीचमा धुरीमा रहने लामो काठ) काटेर ल्याउँदछ अनि ती दुईले घर बनाउन थाल्छन् । खाँबो गाइने खाल्टो खनेपछि खाँबो उचालेर खाल्टोमा राख्न तम्हिन्छन् । खाल्टोमा खाँबोभन्दा पहिले अचानक रीनुखाले पटुकीले छातीमा बाँधेर बोकेकी आफ्ना अति सुन्दरी छोरी खस्छे । रगत छरिन्छ र मृत्यु हुन्छ । भनिन्छ त्यसैबेलादेखि राईहरू घर बनाउँदा घडेरीमा पहिले भोग (बलि) चढाउने गर्दछन् । त्यस बालिका खाल्टोमा पर्ने बित्तिकै खाकिचलुक्पा र रीनुखाको घर आफसेआफ बनेको थियो भनिएको छ ।

त्यसरी गृहनिर्माणपछि यी दुई दम्पतीलाई पेटपालो गर्न धौ-धौ पर्न थालेछ । बुद्धिमती रीनुखाले आफ्नी जीवनसंगी खाकिचलुक्पालाई शिकार खेल्न पठाएछन् । धरापमा पहिलोचोटि मृग पारेर खाएछन् । दोस्रोचोटि सतन्दय सार्कीको बिस्कुन खाइरहेका एउटा भाले र अर्को ढुकुर पारेछन् । भालेको गाँडबाट मकै र ढुकुरको गाँडबाट कोदो, धान र काउनी फेला पारेछन् । त्यस धानलाई सिमसारमा, मकै र कोदोलाई समथर ठाउँमा अनि काउनीलाई भिरालो गाउँमा रोप्न भनेर रीनुखाले खाकिचलुक्पालाई अहाइछिन् । काटेर घर भित्र्याएछन् । त्यही अन्न खाएर गुजारा चलाउँदै आएछन् ।

उनीहरूले पकाएका भात खाइनसकी बाँकी रहन्थ्यो । अनि त्यस बासी भातलाई राखेर भोलिपल्ट खान लाग्दा बिग्रेर खान नहुने भएको देख्दा दिक्दार भएछन् । रीनुखाको निर्देशनानुसार खेतबारी कान्लाको चेपचापमा पाइने व्याल्ज्याम (मर्चा बनाउने भार औषधी) खोजेर ल्याउन लगाएछन् । त्यसपछि भागमा त्यस औषधी राखेर भोलिपल्ट चाष्डा त्यो भात त गुलियो, स्वादिलो भएको पाएछन् । जुन चीजलाई आज जाँड भनिन्छ, त्यो खाएपछि दम्पतीलाई दुःख-विमारमा परेछन् ।

त्यस्तो कष्ट भोग्नुपर्दा रीनुखाले एउटा कौतुकमय प्रश्न गरिछन् - “यो कष्टबाट मुक्ति पाउन कोही, कसैको पूजाआजा-मानमनितो गर्नुपर्दै । पितृहरूको संभन्ना गर्नुपर्दै । तर त्यसको लागि चेली चाहिन्छ । के तिम्रा (खाकिचलुक्पाको) दिदी-बहिनी छन् त ?”

खानपिनको पीडाबाट चिन्तित खाकिचलुक्पाले जवाफ दिएछन् - “सपना हो या विपना हो, उहिले जाउमो र छिलउमो नामका दुई दिदीहरू भएका जस्तै लाग्छ ।” त्यसपछि, रीनुखाको सल्लाह अनुसार खोजीनिधो गर्ने समाचारी पठाउने भएछन् ।

सर्वप्रथम संवाहकको रूपमा जुम्रालाई पठाएछन् । जुम्रा सात ढाँडापारि स्वायोका-नियोका पुरेर दिदीहरूलाई भेट्टाएर टोकेछ । जुम्राको टोकाइ सहन नसकी मारेछन् । त्यस जुम्रा नफकेपछि उपियाँ पठाएछन् । त्यो पनि नफकेपछि बोकालाई पठाएछन् । त्यो बोका पनि “खाकिचलुक्पा रिनुखा या ५५” भनेर कराएको सुनेर दिदी दुईले उहिल्यै मरिसकेको भाइको नाम काडेको सुनेर रि साएछन् । अनि बोकाको सिडमा हिर्काएछन् । बोकालाई रिंगटा लागी पहराबाट लडिमरेछ । त्यसपछि आजपर्यन्त बाखालाई घुम्ने बेथा लागेको हो भनिन्छ ।

त्यसरी बोका पनि नफकेपछि ती दम्पतीले भालेलाई संवाहकको रूपमा पठाएछन् । भाले बास्तै गएछ । बास्ता “खाकिचलुक्पा ५५५ रीनाखा ५५५ ”

नयाँ सहस्राब्दीमा पुराना बाजाको खोजी

बाजा सांगीतिक उपकरण मात्र नभएद मानिसको जातीय पहिचानको नियानी पनि हो । सूक्ष्म किसिमले अध्ययन गर्ने हो भने कुनै जातिले बजाउने बाजाभित्र उसको संस्कार, संस्कृति द सञ्चयता भेट्टाउन सकिन्छ । मान्छेको मस्तिष्कमा बाजाको सोच बिकसित हुनु अघि सुस्तेलेद, हातको सहायाले अनेक आवाज निकालेद बाजाको धित माटेको हुनुपर्छ । मानव विकासको ऋमटाँगै पात, बाँस तथा पशुका सिङ्हहालको उपयोग गरी अनेक धुनहुलमा हात्रा आदिम पुर्खा दमाए होलान् । त्यसपछि आविष्कार भएका बाजाहुलमा आवाजमा मात्र भिन्नता आयुन, तिनमा कलात्मकता पनि थपिदै गयो । बाजामा संगीत संस्कृति मात्र होइन, कला पनि अन्तिकन्छ ।

अन्तिक्ष युगमा प्रवेश गरेको उक्काइसौं द्यताब्दीको मान्छेको लागि फ्रेक्सो सुक्नेगरी सिङ्ह द बाँसबाट निर्मित बाजा पुरकिटहुनु पर्दैन न त हातमा ठेला उठ्नेगरी जनावरका छालाले मोरिएको वाद्ययन्त्र नै ठटाइटहुनु पर्छ । स्वीच दबाउनासाथ आफूले इच्छा गरेको संगीत सुन्न सकिने प्रविधिले संसार ढाकिसकेको छ ।

आधुनिकताको चरम सीमा पाए गर्दै मान्छेले मंगल ग्रहमा बस्ती बसाले पनि उसले आफूनो पुर्खाको गौटव द आफूनो इतिहास कहिल्यै बिस्तिर्दैन । त्यसको खोजी गर्ने द संरक्षणनिर्मित मस्तिमेट्ने प्रवृत्ति भन् बढेद जानेछ । नयाँ सहस्राब्दीमा पुराना कुटा छोडेद नयाँ अपनाउने सोचाइ सबैको भए पनि बाजामा यो लागू नहुने हात्रो विश्वास छ । नयाँ युगमा पुराना बाजाको खोजी, संकलन द संरक्षणमा लाग्ने हातहुलको संख्या भन् बढ्नेछ ।

भन्दै लामो लेग्रो तान्दै जाँदा त्यो चर्को आवाज सबैतिर फैलिएछ । त्यो आवाज सुनेर दिदी-बैनी (जाउमो र खिउमो) भस्केछन् । त्यस भाले त बास्दै उड्दै आएर घरको धुरीमाथि बसेछ अनि भालेलाई खेदन थालेछन् । लखेदै जाँदा धैरै टाढा पुगेछन् । तैपनि दिदीबैनी लखेटिरहेछन् । त्यस भाले एउटा घरको धुरीमा बस्न पुगेछ र बासेछ । त्यही घरमा पुगेर हेर्वा दुई दिदीले मन्यो भनेर माया मारेका भाइ खाकिचलुक्पा देखेर अचम्म मात्र मानेन् लाजले भागेछन् । दिदी आशापति (दुई जीउका) भएकीले पनि त्यसरी भागेका कुरा उल्लेख छ ।

त्यसरी आफ्ना चेली भएको कुरो थाहा पाएर खाकिचलुक्पा र रीनुखाले हावादाप्सी (विशेष निम्तो) गरेछन् । यावत समस्याहरू बताएछन् र उनीहरूको भेटघाट भएछ । त्यो भेटघाटको क्रममा विशेष कोसेली र सामग्रीहरूमा जोरजाम गरेछन् । विविध सरसामग्री एवं विधि अनुसार धैरै वर्षपछि भेटन पाएकोमा आफ्ना भाइ (माइती) को सुख समृद्धिको खातिर तथा खाकिचलुक्पा बालक छँदा अगेनु वरिपरि ताली बजाई नाच्चाखेरिको संभना गरी ढुङ्गाको भयाम्टा बजाइ नाचे गाए भनिन्छ । यसो गरिनु आफ्ना पितृहरूको संभना-सम्मान पनि हो भनिन्छ । त्यस समयदेखि आजपर्यन्त वाम्बुले राईहरू “खाउमो” पितृकार्य गर्दै आएका छन् ।

**उन्नत खेती र उद्योग व्यवसाय : संख्यागता
कृषि विकास र गतिशीलिता**

कृषि विकास बैंकले किसान, व्यापारी, उद्यमीलाई ग्रामीण कृषि कर्जा, व्यापार कर्जा र बैंकिङ सुविधाहरू प्रदान गर्दछ ।

हाम्रा प्रमुख प्राथमिकताका क्षेत्र विशेष गरी कृषि विकाससँग सम्बन्धीत छन् । यसको लागि हामी सुलभ व्याजदरमा संस्थागत ऋणहरू उपलब्ध गराउँछौं । सरकारका कतिपय कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी पनि बैंकलाई छ । देशको समष्टिगत विकास कार्यलाई अधि बढाउन कृषि विकास बैंकको कार्यहरूमा रचनात्मक ढंगले सहभागी होओ ।

फोन नं २६२८८५/२६२९९६

तार : कृषि बैंक

फ्याक्स : ९७७-१-२६२६९६

e-mail: agrbnk@adbn.mos.com.np

कृषि विकास बैंक

मुख्य कार्यालय

रामशाहपथ, काठमाडौं ।

'खाउमो' पितृकार्य

'खाउमो' शब्द 'खा' उपसर्ग र 'उमो' मूलपद मिलेर बन्छ। 'खा' को खासै अर्थ लाग्दैन तर 'उमो' (उम्वा) को अर्थ 'बजू' (हजुरआमा) भन्ने लाग्दछ।

खाउमो अत्यन्त खर्चालु पितृकार्य हो। यो कार्य दर्गा एउटा राँगा, एउटा ज्याँली सुँगुर, सुँगुरको एउटा पाठा, एकजोर भालेपोथी कुखुराको पशुबलि चाहिन्छ। खाद्यन्नमा ७ देखि ९ घैंटो जिर्मा (कोदोको तोडबा), चारघैंटी रक्सी, जाँड, भोजको लागि अन्नपानी चाहिन्छ। यो त घरमूलीले जोड्ने सामग्री हुन्। तेहादिने दाजुभाइबाट छुट्टाछुटै जाँड र सामलको सधौनी त आएकै हुन्छ। खाउमो जुन घरमा गरिन्छ त्यही घरको मूलदानी (कुटुम्ब) लाई पनि त्यति नै रीत (राँगा, सुँगुर, कुखुरा बाहेक) लिएर आउनु पर्छ - माइतीघरमा। यसका लागि माइतीले एक पुस्तासम्म एकैजना मात्र मूलदानी (कुटुम्ब) रोजेको हुन्छ। तिनै चेलीले पनि आजीवन त्यसै माइतीघरमा परेका सारा कुराहरूमाथि निगरानी राख्नु पर्ने हुन्छ। जतिचोटि खाउमो हुन्छ त्यति नै चोटि मूल कुटुम्बलाई पनि अभिभारा लार्ने गर्दछ।

खाउमो गर्नुको मुख्य कारण पितृको संभन्ना गरी आशीर्वाद प्राप्त गर्नु हो। पितृकार्य गर्नुको खास उद्देश्य दुई किसिमको रहेको छ :

- सुख-समृद्धिको लागि 'फूरीखाउमो', र
- घरमूली / सदस्य मृत्युको वर्खान्त (वार्षिक) को निमित 'कुयामो खाउमो'।

'खाउमो' कार्यमा मुख्य मूलिका :

कुल र कुटुम्ब त आयोजक / संयोजक नै हुने भए। यसको विधि विधान पुऱ्याउनु आयोजना-संयोजना गर्नुभन्दा अझ जटिल हुन्छ। अधुरो-अपूरो किसिमको कार्यले भन्न दुखकष्ट भोग्नुपर्ने हुन्छ। यसका लागि प्रत्येक सातपुस्ते दाजुभाइभित्र एक वा एकभन्दा बढी कुलगुरु छानेका हुन्छन् जसलाई 'जाक्सो' भनिन्छ। 'नाक्सो' भन्नु नै मुन्धुमवेत्ता हो जसले मुन्धुम फलाक्नेदेखि सम्पूर्ण आवश्यक सामग्रीहरूको तारतम्य मिलाउन आदेश जारी गर्छ। नाक्सोको सहयोगीलाई 'डाबुचो' भनिन्छ। यसरी कार्य विभाजन गरी आ-आफ्नो विभागमा काम गर्ने संयोजकको आ-आफ्नै नामहरू हुन्छन्। जस्तो कि भयाम्टा बजाउनेलाई - सुमिद्चो, धनुवाण हान्नेलाई - वाष्पाचो, जिर्मा बनाउनेलाई - चीचो, पानी ओसार्ने - जाँड छान्नेलाई - कझेरी, सुरिम काठ बनाउनेलाई - सुरिमचो आदि भनिन्छ। संक्षेपमा भन्नुपर्दा पगरी गुँथेका र तरवार भिरेका मुन्धुमविद नाक्सो विना खाउमो हुनसक्दैन।

‘खाउमो’ कार्य तीन दिनमा सम्पन्न गरिन्छ । पहिलो दिनलाई थालनी दिन, दोस्रो दिनलाई सामादिन (मुख्यदिन) र तेस्रो दिन दानीविदादिन (विदाइको दिन) भनिन्छ ।

सामानयतया खाउमो माघ, फाल्गुण, वैशाख, जेष्ठ र असार महिनामा गर्ने गरिन्छ । सुख-समृद्धिका लागि जुनसुकै उपयुक्त महिनामा गरिन्छ । मृतकको वर्खान्त भने सम्वत् फेरिएपछिका उपयुक्त समयमा गर्ने गरिन्छ । मृत्यु भएको एकवर्ष तै पुग्नु पर्छ भन्ने छैन ।

‘फूरीखाउमो’ गर्दा सबै कुल-कुटुम्ब, दाजुभाइ, इष्टमित्र हाँसी खुशी हुन्छन् । तर ‘कुयामो खाउमो’ मा कुल-कुटुम्ब सबैजाना दुःखमा परेका हुन्छन् । त्यस कुलघरमा परिवार सदस्यको मृत्युपश्चातका दिनहरूमा गाना, बजाना, परभान्सा, खाने-लाउने वस्तुहरूमा प्रतिवन्ध लगाइएको हुन्छ । ‘कुयामो’ भन्नु तै अङ्घ्यारो हो जसलाई हटाउन तै वर्खान्त गरिन्छ ।

‘खाउमो’ कार्यमा भ्याम्टाको महत्त्व :

कुलघरमा खाउमो थालनी दिन (प्रथम दिन) तै मूलदानी कुटुम्बहरू रीतपूर्वक भित्रिन्छन् । त्यसैगरी हाँगादानी कुटुम्बहरू पनि आइसक्छन् । पहिलो दिनदेखि तै नाक्सो विधिवत पितृपूजा शुरु गरिन्छ । यदि मृतकको संभन्नामा ठाँटी फलैचा (चौतारी) बनाउने हो भने यसै दिन गर्नुपर्छ । यसका लागि दुई जोडी भ्याम्टा चाहिन्छ । साथमा रीतुम (खाद्य र पेय पदार्थ) अनि चार जना महिला (मासिमे) र दुई जना पुरुष भ्याम्टा बजाएर नाच्न अनिवार्य उपस्थिति रहन्छ । मूलनाक्सो एकजना र सहनाक्सोले घरमा पितृ बुझाउने अनि सार्वजनिक दोबाटो चौबाटोमा निर्मित फलैचामा विधि पुऱ्याइसकेपछि एक जोडी भ्याम्टा बजाएर दुई महिला मासिमेका साथ नाच्दै सामाघरतिर लाग्नुपर्छ भने उता सामाघरबाट पनि एकजोर भ्याम्टा बजाउँदै आधाबाटोसम्म लिन आउँछन् । बीचमा उनीहरूको भेट हुन्छ अनि जी त्वाल्चाम (समृद्धि बेर्न) भनेर रीतुम जिमो (जिर्मा, रक्सी) खाएर घर भित्रिन्छन् । यदि ठाँटी फलैचा निर्माण नगर्ने हो भने दोश्रो दिनमात्र भ्याम्टा बजाउने काम गरिन्छ ।

थालनी दिनको पहिलो साँझ सबैलाई जाँडपानी, दालभात खान दिइन्छ । नाक्सो, डाबुचोले भने प्रहर-प्रहर आफ्नो काम जारी राखेका हुन्छन् ।

दोस्रो दिन मुख्य दिन हो । घरभित्र पितृलाई कुक्खाउने अनि दान-दातव्य जस्ता वस्तहरू पिलुम्बु (पितृकुना) मा राखिएको हुन्छ । यस्तैगरी आँगन बीचमा सालको काँचो चारहाते मूढा (जसलाई सुरिम भनिन्छ) लाई गाडिन्छ । त्यसको वरिपरि परस्पर विपरीत हुनेगरी दुबैपटि चार चारवटा सालको घोचो गाडिन्छ । अनि त्यसको टुप्पोमा स्याल्मो (एक किसिमको वासनायुक्त पात) बाँधिन्छ ।

त्यसरी सजाउने काम भएपछि राँगा, सुँगुर र कुखुरा ल्याएर बाँधिन्छ । घरभित्र नाक्सो र डाबुचोले पितृ पुज्ने काम गरिरहेका हुन्छन् । नाक्सोले विधिवत मुन्थुम फलाकिरहेको हुन्छ । मुन्थुमको अध्याय, अन्तरामा पितृहरूको नाम फलाकै खाकिचलुक्पा, रीनुखा, जाउमो, छिलउमोका रीत पुन्यायौं है भनेर नाक्सोको हातबाट पिलुम्बुमा रहेको भयाम्टा प्रहर प्रहर गरी बजाइन्छ । यसरी भयाम्टा बजाउँदा पितृहरूको आत्मा त्यहीं आई बसिरहेको हुन्छ भनिन्छ । यदि भयाम्टा नबजाउने हो भने मृतात्माले पितृहरूको साथ पाउँदैन र उपस्थित हुन पनि सक्दैन भन्ने धारणा छ ।

यसरी घरभित्रबाट भयाम्टा बजाउने काम शुरु भई निश्चित अध्याय पूरा गरिन्छ । त्यसपछि नाक्सोले विधिवत १४ चालमा भयाम्टा बजाई घरभित्र अगेनु वरिपरि दायाँबाट ६ फन्को नाचिन्छ । त्यही नाच्नेकममा भयाम्टा बजाउन नियुक्ति पाएको व्यक्ति (सुमिद्चो) को साथ लागि नाच्दै आँगनमा निस्कन्छन् । त्यतिखेर पुरुषहरूको सच्चा यकिन नभए पनि नाच्दा विधि पुन्याउन सक्ने महिला (मासिमे) दुईजना संलग्न हुन जरुरी छ । यदि वर्खान्त हो भने चारजना मासिमे हुनुपर्दछ । पुरुषलाई सिटलिचो भनिन्छ । त्यसरी नाच्दा राँगा, सुँगुर, कुखुरालाई बायाँ पारेर फन्को मार्नुपर्दछ । हरेक चाल फेर्दा सुमिद्चोले है १ है १ है १ हअ १ हअ १ हअ १ भनेर मौखिक आवाजका साथ संकेत दिनुपर्दछ । पितृ फलाकै आँगनमा नाच्दा भयाम्टा बजाउने १३ वटा चालका साथमा ६ फन्को मार्नुपर्दछ । साथै भयाम्टाको चालसँगै गोडाको चाल पनि अलग-अलग हुन्छ । त्यसरी नै नाच्दै घरभित्र पस्दछन् ।

त्यसपछि नाक्सोले डाबुचोलाई निर्देशन दिन्छ । मूलदानी (कुटुम्ब)

अष्टुवाटराँगा, सुंगुस्ताई कृनुकाँडले हाले मान्छे लयाइएका हुँच्हन्, जसलाई
 चाप्लादो भनिन्छ, लाई आदेश दिइन्छ । त्यसरी राँगा, सुंगर धनुकाँडले हानेर
 ढास्तुमाई सेविल बांड्चामा भनिन्छ । ढालिसकेपछि पुनः नाचिन्छ । विधिवत
 अधिजस्तै दायीबाट दफन्को मार्दै घरभित्र अगेनु वरिपरि नाचेकै हुनुपर्छ ।
 असलाई काँचीपूजानाथ भनिन्छ । मासुमश पकाइसकिएपछि फेरि नाचिन्छ ।
 चाल मिलाएर नाच्नेहरूमा कुल र कुटुम्ब दुबैतर्फका मुख्य-मुख्य व्यक्तिहरू
 सुन्दरीहुनुजार्दछ । भूम्ठालाई 'मानिसो' अर्थात् 'सुम्दी' भनिन्छ भने भयाम्टा
 लिखाउँने ब्रह्मिलाई 'सुमिदचो' भनिन्छ । यदि सुमिदचोले विधि पुच्चाएर
 अस्त्राहरूणी नाचाएर पितृस्त्रालाई भनिन्छ । तिर्यकीलाई भाष्टम नाचाई
 हो अग्राधार्द सुखि शान्तिको लागि गरिएको खाउमो हो भने सबैबीचको
 अलोकुसारी, हाँसो-ठह्रा उल्लाशमय हुन्छ साथै नाचगान पनि हुन्छ र
 वर्खाम्ति होरी भने नाचेनान । गानाबजाना वर्जित हुन्छ । माथि उल्लेख
 भारेण्को सागी, सुंगुस्तालेर नाचिसकेपछि मूल पाहुनाले माइतीलाई
 चोख्याउन ढोराहरूको कपाल खौरने, बुहारीहरूलाई नुहाइदिने आदि कार्य
 सुखेपछि दुख कूलो हैलोबाट मुक्त गर्न तयाँ लुगा लगाइदिन्छन् । बर्खान्त
 द्वाराहिको उम्मास्त्रावधिमा खान वर्जित वारिएका परिकार एवं थाल-भाँडाकुँडाहरू
 अस्त्रियितज्ञ वाभा फुकाहुस्त्रै हारमा राखी खुवाइन्छ । त्यो क्षण अति कारुणिक
 हुँच्छ भास्त्रसम्झि भने सबैज्ञाई भतेरमा बसाएर भोज खुवाइन्छ । नाक्सोको
 असुन्धाम विधि अनुसार सोसो दिनको कार्यमा कुलघरबाट मूतकको संभन्नामा
 अस्त्रियत्व दान दातव्य पश्चात्त एव खाद्य रीत जसलाई चासुवा भनिन्छ,
 असुसातप्रिय मूलदाही र हुँगादानीलाई विधिपूर्वक ग्रहण गराइन्छ । त्यस
 हृत्यसप्तप्रिय हवातुसिली हाँचे कमको अन्त्य हुन्छ साथै भयाम्टा वा
 असुम्दी झार्ह अनिश्चित समयका लागि गुफामा राखिन्छ ।
 कुयामा (शोक) ले अवरुद्ध गलाहरू विस्तारै संगीतमय बन्न थाल्छन् ।
 हिजोसम्म गाउन, माच्छ नहुने घर उज्यालो पार्न गाउनै नजान्ने चेलीले
 पनि माइतीको शुभकामनाका निमित मादल बजाएर एक चरण साल्माया
 सम्लाउन (साल्माया गीत) लामो लेग्रो तानेर गाउन शुरु हुन्छ । त्यहाँ सामेल

सम्पूर्ण युवा-बृद्ध-बृद्धा मध्यपानको सुरमा साल्माया नगाई रहन सक्दैनन् ।
गाना-बजानामा विस्तारै रात ढल्कएपछि तेस्रो दिन शुरु हुन्छ ।

अधिल्लो दुई दिनको व्यस्त समय, भेटघाट, पितृसंस्कार सकिएर बिदाइको दिन बाँकी रीत पुन्याई माझीहरू मूलदानी - हाँगादानीलाई बिदा गर्दछन् । बिदाइको बेला त्यस्तो दुःखको बेला होइन सुखको क्षणमा मात्र भेटघाट गर्न पाऊँ भनेर कामना गर्दछन् । यता छरछिमेक, दाजुभाइ मिलेर बाँकी रीतहरू पूरा गर्दछन् ।

उता मूल पाहुनाले पाएको दानदातव्य विधिवत घर भित्र्याउँछन् । खाच्च सामग्रीहरू सामूहिक भोज चलाउँदछन् । तर त्यो घरमा भ्याम्टा बजाइदैन । बजाउनु हुँदैन । यदि कसैले लापरवाहीवश बजाएमा त्यो व्यक्तिलाई पितृश्राप लागी चाँडै मर्दछ भन्ने धारणा यद्यपि ज्यूँका त्यूँ रहेको छ ।

यस अर्थमा वाम्बुले राईहरूले जथाभावी भ्याम्टा बजाउनु काल निम्त्याउनु हो । भ्याम्टामा वाम्बुलेका पितृका आत्मा जीवित रहेको हुन्छ भन्नुमा दुईमत रहन्न ।

सोत व्यक्ति :

१. श्री दलबहादुर (कुटे) राई, थाक्ले-८, ओखलढुङ्गा ।
२. श्रीमती नीरू राई, उँचु-८, ओखलढुङ्गा ।
३. श्रीमती धनमाया राई, मानेभञ्ज्याङ्ग-५, ओखलढुङ्गा ।
४. श्री ज्ञानबहादुर राई, उँचु-४, ओखलढुङ्गा ।
५. श्री अविनाथ राई, थाक्ले-८, ओखलढुङ्गा ।
६. श्री गजुरधन राई, मानेभञ्ज्याङ्ग-५, ओखलढुङ्गा ।

सन्दर्भ सामग्री :

१. किरात लोककथा - डा. नोबलकिशोर राई
२. 'लिङ्गु-भुम्जु' त्रिभाषय त्रैमासिक - पूर्णाङ्ग १ देखि १० सम्म ।
३. हाम्रो समाज : एक अध्ययन - जनकलाल शर्मा
४. सबै जातको फूलबारी - डोरबहादुर विष्ट
५. Implosive stops in Umbule Rai - Dr. Sueyoshi Toba

नेपाली भास्कराबद्धावा पूजित कोही खाजाहरू

रामशरण दनालि

धार्मिक भावनाले ओतप्रोत नेपाली संस्कृतिमा प्रायः सबै बाजा पूजित छन् । घर-गृहस्थीका पूजाकोठादेखि लिएर मन्दिरमा बज्ने गरेका प्राचीन वाद्ययन्त्रहरूसम्म आज पनि पूजित छन् । बाजा बजाउने वेलामा पनि वादकले आफूले बजाउने बाजालाई ढोग्ने गरेको देखिन्छ । यसरी बाजाप्रति आफ्नो निष्ठा व्यक्त गरेपछि मात्र उसले बाजा बजाउन थाल्छ । यस प्रकारका अनेकौं उदाहरणहरूमध्ये यहाँ एउटा उदाहरण लिउँ ।

नेपाली तालबाजाहरूमा 'मादल' लाई मुख्य तालबाजाको रूपमा लिइने गरिन्छ । नेपाली सङ्गीतमा मात्र होइन अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गीतमा समेत यसको परिचय भइसकेको छ । नेपाली सङ्गीत (गायन, वादन, नृत्य) मायसको प्रयोग प्रचूर मात्रामा भइरहेको छ । मादल वादन गरिनु अघि वादकहरू मादललाई ढोग दिएर अभिवादन गर्दछन् । गुरुबाहरू मादलमा सरस्वती चढाएर बोलहरू झिकदछन् । सोरठी, घाटुमा मादलको यो प्रक्रिया प्रत्यक्ष अनुभव गर्न सकिन्छ । मादलमा सरस्वती चढेपछि वरपरका दर्शक पनि प्रभावित हने गर्दछन् । कोही कोही त काम्न पनि थाल्छन् । कामेका व्यक्तिलाई मादलकै बोलबाट साम्य पारिन्छ र काम्न बन्द हुन्छ । भनिन्छ - ठीकसँग मादलको बोल नबजेमा काम्न रोकिदैन । यस प्रकारको वादन प्रक्रिया धामी-भाँकीको ढचाइयो र नौमती बाजाको भोटेसेलोमा पनि प्रत्यक्ष अनुभव गर्न सकिन्छ । भोटेसेलोमा ढोलकीको बोल ठीकसँग नबजेसम्म काम्ने प्रक्रिया रोकिदैन । देउता चढेपछि स्वयं ढोलकी वादक पनि काम्न थाल्छ । ढोलकीको बोल ठीकसँग बज्न थालेपछि ऊ सामान्य स्थितिमा आउँछ । तालबाजाहरूसँग अदृश्य आत्मा वा देउता चढने प्रक्रियाको वैज्ञानिक वा मनोवैज्ञानिक आधार के हो ? रहस्यकै विषय बन्न पुगेको छ । यस विषयमा अध्ययन र अन्वेषणपछि मात्र केही भन्न सकिने स्थिति होला । नेपाली समाज र संस्कृतिमा ती सब कुरा धार्मिक आस्था, निष्ठा र परम्परा बन्न पुगेका छन् । जेहोस, ती सब परम्परागत रूपमा हालसम्म पनि चलीरहेकै छन् । वास्तवमा भन्ने हो भने धार्मिक आस्थाकै कारण हाम्रो संस्कृति आज पनि जीवित रहेदै आएको छ । नेपाली संस्कारले सङ्गीत-संस्कृतिलाई पनि परम्परादेखि बचाउदै आएको छ । ती पवित्र

संस्कार र परम्परालाई अभ राम्ररी सुधार गरी युग अनुसार अधि बढौदै जानु आजको हाम्रो परम कर्तव्य हो ।

नेपाली घर-गृहस्थीका पूजाकोठामा केवल शङ्ख, घण्टा र डमरुको मात्र पूजा हुँदैन अपितु दमखिं, पञ्चतालवाद्य, वाता आदि वाद्य पनि त्यतिकै आस्थाका साथ पूजिन्छन् । यी वाद्ययन्वहरू 'देवबाजा' का रूपमा पूजित छन् । तिनलाई विशेष चाड-पर्व र जात्रा-मात्रामा मात्र कोठाबाट बाहिर ल्याई सार्वजनिक रूपमा धार्मिक परम्परा अनुसार वादन गरिन्छ । यस्ता विशेष अवसरहरूमा ती देवबाजाहरूले स्वर्गका देवताहरूलाई पृथ्वीमा अवतरणका लागि आक्षान गर्दछन् । यस क्रियालाई 'द्योल्हायायुग' भनिन्छ । 'द्योल्हायायुग' चाड-पर्व, जात्र-मात्रा र विशेष पर्वमा पनि गरिन्छ । त्यस अधि बाजालाई पूजा गरिन्छ । शवयम्भूमा वर्षेनी लाग्ने 'गुम्ला मेला' मा मेला प्रारम्भ हुनु अधि नै वादकहरू धा: (तालबाजा) लाई पूजा गरी अभ्यास थाल्दछन् । यसैगरी विभिन्न मेलामा भाग लिनु अधि वादकहरू आ-आफ्ना बाजालाई पूजा गर्दछन् । धार्मिक रूपमा चली आएको यो परम्परा आफ्नो कलाप्रतिको आस्था र विश्वासलाई बढाउने प्रक्रिया हो । कला सांधनाको सिद्धिका लागि यस्तो परम्परा सराहनीय रहेको छ । यसलाई अभ परिपक्व बनाउन र योग्यता बढाउन प्रशिक्षण र तालीमको पनि त्यतिकै आवश्यक छ । यसो नगरी ती प्राचीन वाद्ययन्वहरूको विकास गर्न गाहो पर्न जाने हुन्छ ।

खिं प्राचीन मृदङ्ककै प्रतीक हो । शिव र शक्तिको प्रतीक स्वरूप यसमा अर्धनारेश्वरको चित्र अंकित हुन्छ । कुनै खिंको बीचमा नृत्यनाथ (नासःद्यो) र दायाँ-बायाँ नन्दी भृङ्गिको नृत्यरत चित्र लेखिएका हुन्छन् । आजकल त्यस्ता खिंमा चित्र मात्र होइन, काठमै त्यस्ता चित्र कुँदिएका हुन्छन् । कलात्मक भएकोले त्यस्ता खिं महँगां हुन्छन् । याकाखिं पनि यसैगरी पूजिने तालबाजा मध्येको एउटा देवबाजा हो । यसमा प्रशिक्षार्थीहरूले आफ्नो प्रशिक्षण पूरा गरेपछि नाट्येश्वर (नासःद्यो) लाई बली चढाएको भेंडाको सिंदू बाजाको बीचमा जोड्ने चलन छ । यसो गर्दा वादन कलामा सिद्धि पाइने धारणा रहेको हुन सक्छ ।

बाजालाई बली दिने चलन नेपाली समाजमा प्राचीनकालदेखि नै चल्दै आएको छ । बडा दशै र चैते दशैमा नगरासहित अन्य प्राचीन बाजाहरूलाई बोका र राँगा बली दिने चलन छ । सरकारी स्तरमा यसका लागि गुठीकै व्यवस्था समेत गरिएको छ । तिनलाई वर्षेनी बलीको व्यवस्था समेत रहेको थाहा हुन्छ । नगराको पूजा-बलीका लागि पनि व्यवस्था गरिएको हुन्छ । नेपाल अधिराज्यका प्रत्येक कोटमा देवी (भगवती) को स्थान रहेका छन् । तिनमा

नगराको स्थान पनि रहेको हुन्छ । राजधानीको हनुमानढोका स्थित 'दम नगरा' देखि लिएर विभिन्न कोटहरूमा आजपनि नगरा घन्केको सुन्न पाइन्छ ।

नेपालमा प्रायः जात्रा-मात्रा, चाड-पर्व र उत्सव आदि भइनै रहन्छ । तिनमा नेपाली बाजाहरूले बडो उत्साह र उमंगको रमाइलो बातावरण तयार पारिरहेका हुन्छन् । त्यस्ता चाड-पर्व र उत्सवमा बाजा बजाउनु अघि बादकहरूले आ-आफ्नो बाजालाई पूजा गरेका हुन्छन् । ललितपुरमा वर्षेनी आयोजना हुने मतया जात्रामा 'दमखिं' नामक धार्मिक तालबाजाको सार्वजनिक प्रदर्शन गरिन्छ । दमखिंको बीचमा भैरव, महाकाली र महालक्ष्मीका मूर्ति सजाइएको हुन्छ । यो धार्मिक बाजालाई सुन चाँदीका गहनाले पूर्णरूपमा सिंगारिएको हुन्छ । अधिपछि यसलाई पूजाकोठामा राखिएको हुन्छ ।

कतिपय नेपाली संस्कृतिमा त बाजालाई मुख्य देवताकै रूपमा पूजिएको हुन्छ । किराँत संस्कृतिमा च्याबुङ (केलाङ) लाई देवताकै रूपमा मानिएको छ । कतिपय संस्कृतिमा नगरालाई पनि आफ्नो पुख्यौली देवताको रूपमा मान्दै आएका छन् । यसरी नेपाली संस्कृतिमा आदिबाजा शङ्ख, घण्टा, नगरा, तूर्य (कर्णाल), बानो, नागबेलीबाजा (विजुलीबाजा) आदि प्राचीन वाद्ययन्त्रहरू आज पनि नेपाली संस्कृतिमा कुनै न कुनै रूपमा पूजिदै आएका छन् ।

शङ्ख, घण्टा र नगराको ध्वनिले भूतप्रेत, दुष्टात्मा, रोगव्याधका किटाणुहरू नाश हुन्छन् भन्ने धारणा रहेको छ ।

आजको युगमा नेपाली सङ्गीत-संस्कृतिका यी प्राचीन वाद्ययन्त्रहरूलाई केवल पूजाकोठा र मन्दिरहरूमा मात्र सीमित नराखि नेपाली सङ्गीतकै विकासका आधारमा वैज्ञानिकता प्रदान गर्नु पनि त्यतिकै आवश्यक देखिएको छ । हाम्रा ती प्राचीन वाद्ययन्त्रहरूले विकासका आधार पाएमा नेपाली सङ्गीत वाद्यले अवश्य नै आफ्नो गति बढाउन सक्ने छ । पूजा-आराधना भनेको आस्था र निष्ठाको प्रतीक हो । हामीले जसरी आजसम्म तिनलाई निष्ठापूर्वक पूजा गच्छौ । त्यसैगरी विकासका क्रममा पनि आस्था र निष्ठापूर्वक साधनामा लागि परेमा कुनै दिन अवश्य नै हामी आफ्नो लक्ष्यमा पुग्न सफल हुनेछौ । यस प्रकारको पवित्र आस्था र निष्ठालाई अब युग अनुसार नेपाली सङ्गीतको विकासमा तिनको उपयोग गरिनु पर्दै । यसो भएमा हाम्रा प्राचीन वाद्ययन्त्रहरू पनि विश्वसङ्गीतमा परिचित हुन सक्नेछन् ।

लोक बाजा बजाउने र बनाउने तरिका

चानप्रसाद कडेल

हाम्रो लोक जीवनका अनेकन सम्पदामध्ये नेपाली लोकबाजालाई हामीहरूले आफ्नो पितापुर्खाहरूबाट सिक्दै बजाउँदै सिकाउँदै आईरहेका छौं । हाम्रो यस देशमा अनेकौं दर्जन जाति जनजातिको परिचय दिने हाम्रा बाजा सुखको साक्षी आनन्द दिने मनोरन्जन दिने, सारा दुःख दर्द मेटाई शरीरलाई स्फूर्ति दिने गर्दछ । त्यही बाजाहरूको केही प्रकारले दुःखमा धैर्यता तथा शोक बिसाउन मद्दत गर्दछ । कतै संचारको साधन बन्छन् हाम्रा प्यारा लोक बाजाहरू । देवता प्रकृति र मानव जातिकै पूजा समेत गर्ने र ती साँस्कृतिक पर्वलाई उल्लास उमंग र जीवन्त बनाउने कार्य हाम्रा लोक बाजाबिना सम्पन्न गर्न सकिन्त यो सत्य हो । हाम्रा बाजाहरूबो महत्वको बारेमा लेखेर बोलेर भन्दा ती ताल संगीतमा डुबेर मात्र हाम्रो जीवन सार्थक बन्दछ । यिनै लोकबाजा मध्ये केही बाजाहरूको परिचय तथा सामान्य रूपमा बजाउने बनाउने विधि बारे जानकारी गराउने प्रयास गरिदैछ ।

दिग -

हाम्रो देशको तराई क्षेत्र अन्तर्गत पूर्वदेखि पश्चिमसम्मका भू-भागमा साँप धैरे पाइन्छ । तिनै साँपलाई समातेर, विष निकालेर तथा त्यसको बिक्री समेत गर्ने सपेरा जातिहरू छन् । उनीहरूको परम्परागत पेशा साँपलाई समाले, बिषालु साँपको विष बिकि गर्ने र आफ्नो गुजारा चलाउने गर्दछन् । तिनै सपेराहरूको बाजालाई बिन बाजा भन्दछन् । साँप नचाउँदा उनीहरूले अनेक हाउभाउ देखाएर दर्शकलाई मनोरन्जन दिन्छन् ।

हराउन लागेको डब लोकगीत

- जीविन्द्रदेव गिरी

नेपाल सानो मुलुक भए पनि अनेक विविधताले युक्त छ । यसको इतिहास अत्यन्त पुरानो छ । अनेकौं संस्कृतिको सुन्दर सङ्गमस्थलका रूपमा यो सुपरिचित छ । यसै परिवेशमा लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरू नेपाली समाजका अमूल्य सम्पदाका रूपमा मौखिक परम्परामा जीवित छन् । लोकगीतका थरीथरीका लयहरू व्यक्तिव्यक्तिका गला चाल्दै यहाँको समाज चहारिरहेका छन् । समयक्रममा तीमध्ये कति हराए र कति जोगिए भन्ने कुराको लेखा राख्न हामीले सकेका छैनौं । श्रव्यदृश्य साधनको चकचकीको यस युगमा पनि हाम्रा सभ्यताका वाहकका रूपमा रहेका लोक साहित्यिक सम्पत्तिहरू हराएको टुलुटुलु हेर्न हामी विवश छौं । यसरी नै समयले निल थालेको एउटा महत्वपूर्ण लोक साहित्यिक सामग्री हो - डब लोकगीत ।

डम्फुका तालमा रैसिंदै रसरङ्गका साथ गाइने डब लोकगीत आजकाल चानचुने प्रयासले सुन्न सकिएनै । यसका बारेमा जानकारी राख्ने केही बूढापाकाहरू आफ्ना पुराना दिनका सौंराइ भेट्ने क्रममा कहिलेकहीं यसलाई गुनगुनाउँछन् । यस लेखका लेखकले सुर्खेत जिल्लाको सिम्तादरास्थित कप्रिचौर गा.वि.स.को सीम गाउँमा एक जना बृद्ध व्यक्तिबाट वि.सं. २०४० मा डब लोकगीत सुन्ने अवसर पाएको थियो । उनले डम्फु नबजाएरै यसलाई सुनाएका थिए । बुढेसकालमा पनि उनले जेजस्तो उत्साहाले यसलाई सुनाए त्यसबाट नै के अनुमान गर्न सकिन्दै भन्ने यसले आफ्नो जमानामा स्थानीय समाजमा विशेष प्रभाव जमाएको थियो ।

डब लोकगीतको नमुना

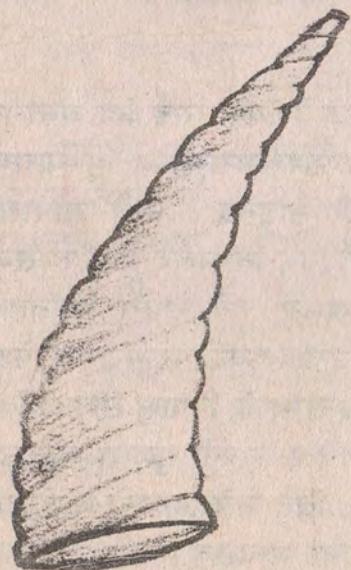
डब लोकगीतका विभिन्न टुकाहरू समाजमा उपलब्ध हुन सक्छन् । अतः यसमा सङ्गलित लोकगीतहरू त्यसका केही अंश मात्र हुन् । तिनबाट मात्रै पनि यसका शक्ति सीमालाई आँक्न बल पुग्नेछ । त्यसैले समाजमा छरिएका अनेकौं

बिन लौका जस्तै तुम्बोबाट बनाइन्छ । यो बाजामा बाँसुरीमा जस्तै ६ देखि ९ वटा प्वाल हुन्छन् । साथै हावा जाने २ वटा बाँसको वा धातुको नली पनि हुन्छ । बाजा बजाउँदा मुख ननिकाली पउन फेरेर बजाउन पर्दछ । यो बाजाको धुन अत्यन्तै कर्णप्रिय तथा जति सुने पनि धित नमर्ने हुन्छ ।

नागबेली -

नागबेली बाजा नेपालका पुराना मठ मन्दिरहरूमा बजाइने गरिन्छ । तामाको पातालाई पातलो गरेर पिटेर सर्पको जस्तो कल्याङ्ककुलुङ्ग पारेर ५ देखि ९ वटा ठाउँमा घुमाइन्छ । फुक्ने ठाउँमा पुच्छर जस्तो सानो हुन्छ तथा आवाज आउने ठाउँमा ठूलो हुन्छ तथा सर्पको जिभ्रो जस्तै राखिएको हुन्छ । आवाजलाई आफ्नो इच्छा अनुरूप सानो-ठूलो बनाइन्छ । प्रसिद्ध स्वर्गद्वारी आश्रम तथा गोसाइँकुण्डको यात्रामा जाने यात्रीहरूले यो बाजाको आवाजबाट मनोरन्जन लिन सक्दछन् ।

नाथ -

नेपालको नाथ सम्प्रदायमा यो बाजा प्रचलित छ । कान चिरेर नाथ सम्प्रदायमा दीक्षा प्राप्त गरेका योगीहरूको यो बाजा प्रमुख बाजा हो । एक प्रकारको मृगको सिड जसलाई बरातको सिड पनि भन्ने चलन छ । नाथ बाजालाई मध्य रातमा गाउँ गाउँमा घुम्दै सावर मन्त्रको शुरुमा, मध्यमा तथा अन्त्यमा फुकेर बजाइन्छ । यो बाजाबाट डर ब्रास तथा भूत-प्रेत मसान बाधा समेत हटेर जान्छ भनेर विश्वास गरिन्छ । गुरु गोरखनाथको अनुयायी योगीहरूले यो बाजा अनिवार्य साथमा राख्नुपर्दछ ।

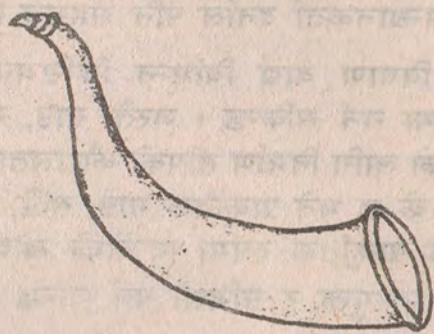
शिवले सुरुआत गरेका सिङ्को बाजा

सचिन उपाध्याय

मानव शास्त्रको सङ्घेतवादी धारणा अनुसार मानव सभ्यताका भूत, भविष्य एवं वर्तमानमा देखा पर्न आउने कुनै पनि सङ्घेतात्मक अभिव्यक्तिको मानव शास्त्रीय (मान्देर उसको कृयाकलाप) दृष्टिकोणमा अहं स्थान रहन्छ। यहाँनिर तर्कयोग्य कुरा के छ भने वर्तमान र भविष्यको सङ्घेतात्मक अभिव्यक्तिको त कुनै पनि तरिकाबाट अध्ययन गरी अर्थाउन सकिन्छ, तर ऐतिहासिक सङ्घेत जुन चित्र, मूर्ति, भाँडाकुँडा, औजार, आदिबाट देख्न सकिन्छ लाई कसरी अर्थाउने त भन्ने प्रश्न खडा हुनु अस्वाभाविक हैन। यस्ता कुराका अर्थ एवं औचित्यमाथि मानव शास्त्रको शाखाको रूपमा पनि चिनिने पुरातत्व शास्त्रले पहिल्याउने गर्दै आएको छ।

विषाण वाद्यको नेपाली पर्याय सिङ्को बाजा अथवा सिङ्कबाट बजाइने बाजा हो। नेपाली सङ्गीत एवं वाद्य क्षेत्रका वरिष्ठ अनुसन्धानकर्ता रामशरण दर्नालिका अनुसार विषाण वाद्यको परम्परा परापूर्व कालदेखि एशिया, अफ्रिका र यूरोप अमेरिका क्षेत्रमा समेत अद्यपि हुने गर्दछ। ब्रह्माण्डका एक मात्र स्वामी सृष्टि, स्थिति र संहारकर्ता देवाधिदेव श्री महादेवको चित्रमा श्री महादेवले कतै आफूले लिने विशुलमा कतै कम्मरमा पाषाणवाद्य भिरेको देखिने हुनाले यस वाद्यको सनातनता र विद्यमानताबारे विभिन्न प्राचीन एवं आधुनिक सङ्गीत शास्त्र लगायत धार्मिक र साँस्कृतिक ग्रन्थमा समेत यसबारे लेखिएको पाइनु कुनै आश्चर्यको कुरा हैन।

रमेशानन्द वैद्यले लेख्नुभएको नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा २०४५ सालमा प्रकाशित 'भगवान शङ्कर' नामक पुस्तकमा श्री महादेवले परापूर्व कालमा कास्यप ऋषिकी पत्नीहरूमध्येकी सुरभीको कोखबाट श्री महादेवले लौकिक रूप लिई भगवान शङ्करको नाममा प्रसिद्ध हुनु भएको

कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसबाट के कुराको संभावना देखिन आउँछ भने संभवतः उने लौकिक भगवान शङ्करले गाई, गोरुको फुक्लेको सिडलाई वाच्य यन्त्रको रूपमा प्रयोग गरी विषाण स्वरूप सहनाई, नरसिंह, कर्नाल जस्ता वाच्य यन्त्रको विकास भएको हुन सक्छ । यस विचारमा वाच्य अनुसन्धानकर्ता दर्नाल पनि सहमत हुनुहुन्छ ।

विषाण वाच्य विभिन्न किसिमका जनावरका सिडबाट निर्माण र घोषणा गर्न सकिन्छ । जस्तैः गाई, साँढे, जरायो, भेडा, बोका आदि तर यसको लागि निर्माण सीपको कौशलताको जरुरी पर्दछ । यहाँनिर उल्लेखनीय कुरा के छ भने प्राकृतिक गाई, साँढे, बोका आदि सिङ्गौरी खेल्दा, जुध्दा वा आफै प्राकृतिक रूपमा फुक्लेको खोक्रो सिड यस वाच्य निर्माणको लागि बढी उपयुक्त र सजिलो पर्न जान्छ ।

अन्त्यमा यस किसिमका प्राचीन एवं सनातन मान्यता रहेका वाच्य यन्त्रहरूको पुनर्जागरण गरी नेपाली सङ्गीतको मौलिकता बारे नै प्रश्नचिन्ह खडा हुन लागेको बेला नेपाली नभस्थलबाट विषाणनादको उद्घोष हुन सकेमा भगवान शिवको तपोभूमिको रूपमा चिनिने नेपालको छवि ज्योर्तिमय हुनजाने थियो ।

◆ ◆ ◆

लोकसंस्कृति हाम्रो ढुकढुकी हो, यसको संरक्षण गरौ ।

नेपाल बैंक लिमिटेड

नेपाली लोकबाजा संग्रहालय के हो ?

नेपाली लोकबाजा संग्रहालय संघ-संस्था दर्ता ऐन २०३४को दफा (४) अन्तर्गत काठमाण्डौ जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा २०५४ सालमा दर्ता भएको एउटा गैरसरकारी संस्था हो । विश्वमै सांस्कृतिक विविधताको दृष्टिकोणले अति धनी मानिएको हाम्रो देश नेपालमा विभिन्न जाति, जनजातिहरूका बीच विद्यमान विभिन्न लोकबाजाहरूको उचित संरक्षण र सम्बद्धनको अभावमा ती बाजाहरू विस्तारै लोप हुने क्रममा रहेकाले त्यसो हुन नदिनु वर्तमान समयमा राष्ट्रिय आवश्यकता भएको महसुस गरी यो कार्य संगठनात्मक रूपबाट मात्र संभव देखिएकोले सोको लागि नेपाली लोकबाजा संग्रहालय स्थापना गरिएको हो ।

उद्देश्यहरू :-

- १) नेपालको परम्परागत लोकबाजाको संकलन र प्रदर्शन गर्नु ,
- २) नेपाली समाजमा देखिएको सांस्कृतिक च्छासप्रति जनचेतना विकास गर्नु ,
- ३) राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा नेपाली लोकबाजाको प्रचार गर्नु ,
- ४) नेपाली समाजमा लोप हुँदै गइरहेको राष्ट्रिय सम्पदा र संस्कृतिप्रतिको भावनामा सचेतना जागृत गराउनु ,
- ५) नेपाली लोक वाद्यवादकहरूको अभिलेख राख्ने र उचित सम्मानको व्यवस्था गर्ने ,
- ६) लोकबाजा बजाउने, बनाउने प्रविधिको विकास गर्ने ,
- ७) लोकगायन तथा लोकबाजा सम्बन्धमा आवश्यक अनुसन्धान गर्ने ,

क्रियाकलापहरू :-

हालसम्म यस संस्थाले नेपालमा विद्यमान करिव २०० लोक बाजाहरूमा भण्डै ६० बाजाहरू संकलन गरिसकिएको छ । यसैगरी नेपाली लोकबाजाहरूको प्रदर्शनी र बाजा पत्रिकाको प्रकाशनमा संग्रहालय जुटेको छ ।

संग्रहालयका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष	रामप्रसाद कंडेल
उपाध्यक्ष	रामकुमार श्रेष्ठ
सचिव	टड्ढ उप्रेती
कोषाध्यक्ष	नन्दा शर्मा
सदस्य	यादवराज पाठक लव खतिवडा शारदाप्रसाद धिताल

डब लोकगीतहरूको सोधीखोजीका निम्ति हाँग्रो चासो जारन सकोस् भन्ने
दृष्टिले नमुनास्वरूप सङ्गलित केही पञ्चवितहरू यहाँ प्रस्तुत छन् :-

यो मेरो डम्फुको कोइन्यालीको बारो
यो मेरो डम्फुको कोइन्यालीको बारो
कोइन्यालीको बारो त उब्जयो तारो
देवी भवानी ।

× × ×

यो मेरो डम्फुको कोइन्यालीको बारो
यो मेरो डम्फुको कोइन्यालीको बारो
नौ बीस नौ कीला
नयाँ पिर्ती लाऊँ कि नलाऊँ भन् परानी शिला ?
ह्याँसम्म विपत्ति दिन्या कर्म हो कि लीला ?

× × ×

कठकठैको छोरो लुलां फौदारैको नाति
कठकठैको छोरो लुला फौदारैको नाति
कालिच खानैन
कालिच खानैन भनी लप्टन भयैको
पुरानो पिरौती मेरो लान्या, रट्ना रयैको ।

× × ×

गुर्बाकोट माथिबाट जुलबी छान्यैको
गुर्बाकोट माथिबाट जुलबी छान्यैको
जुलबी छान्यैको होइन बिराली तान्यैको
किन हो सन्तोला दाना, यो माया मान्यैको ?

× × ×

काँशी जान्या मूलबाटैमा जान्या बान्यैको
काँशी जान्या मूलबाटैमा जान्या बान्यैको
साडली कस्तैको जुमली जान्यालाई
बाटैति बस्याको धियाँ हजुर, भेटचाँ लान्यालाई ।

× × ×

तीरतीर रतुवा पानीमूल सिगारी
तीरतीर रतुवा पानीमूल सिगारी
पानीमूल सिगारीले हान्या बन्नुक लारया दुई गोली
बाटैति बस्याको थियाँ तोला, गइग्यौ नबोली ।

× × ×

पाल्पाली राजैले निउँतो बोलाया
पाल्पाली राजैले निउँतो बोलाया
निउँतो बोलाया तै कबाज खेलाया टुनिखेलैमा
मालुबिन्या नेर्त ढल्क्या छुटन्या बेलैमा ।

गीतको विषयवस्तु :

डब लोकगीको उठानमा नै डम्फुको प्रसङ्गका साथै देवी भवानीको नामोच्चारण गरिएको छ । डम्फुको बारो (वरिपरिको घेरो) कोइन्यालीको काठबाट बनाइएको र त्यसको प्रयोगबाट तारो उब्जने उद्घोष यहाँ गरिएको छ । अतः गीतको आरम्भले नै यसको विशिष्ट शक्ति हुने सङ्केत गाई श्रोतामाथि प्रभाव जमाउने प्रयत्न गरेको छ । धेरैजसो अन्य गीत एवम् गाथामा भैं यहाँ पनि शुभ चिताउदै देवीको नाउँ लिइएको छ । मातृसत्तात्मक समाजमा विभिन्न शक्तिशाली नारीहरूको आराधना गरिने परम्परा रहेको र हाम्रो जस्तो सामन्ती मूल्य र मान्यतामा आधारित समाजमा पनि देवीदेवताको नाम लिएर कामको थालनी गरिने चलने रहेको वास्तविकतासँग हामी परिचित नै छौं । त्यसैको निर्वाह यस लोकगीतको सुरुमा भएको अनुमान गर्न सकिन्दछ ।

शिष्ट शृङ्गारिक अभिव्यक्ति यस लोकगीतको मूल विषयका रूपमा रहेको देखिन्दछ । गीतहरूमा व्यक्त गर्न खोजिएको महत्वपूर्ण भाव प्रायः अन्तिम पञ्चिकितमा अन्तर्निहित हुन्दै र यस लोकगीतका हरेक पञ्चिकितपुञ्जका अन्तिममा पनि मिलन-बिछोडका चर्चासहित प्रेमका प्रसङ्ग आएका छन् । वर्तमान अवस्थामा गाइने कतिपय छाडा, अश्लील र विकृत गीतका तुलनामा यी समाजका निमित्त सहजग्राह्य र मर्यादित छन् । कतै बाटामा प्रेमी-प्रेमिकाको मिलन भएको, कतै मिलन भएर पनि बोलचाल हुन नसकेको अनि कतै मनको धोको पूरा नभएको भावुक अभिव्यक्ति यहाँ पाइन्दछ । यति मात्र कहाँ हो र ? बिछोडको आँसु पनि यहाँ बिगिरहेछ भने

त्यसको कारणको मेसो राम्ररी नपाएर कर्म वा लीलाका फन्दामा पर्नाले पीडित हुनुपरेको वेदना पनि यहाँ पोखिएको छ ।

पडकितपुञ्जका अगिल्ला हरफहरूले पनि नेपाली समाजका कतिपय परम्परा र विशिष्टतालाई सुन्दर रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । डम्फुको निर्माणमा प्रयोग गरिने कीला तथा कठकठै, फौदार, लप्टन आदि सैनिक पद, नेपाली बनमा पाइने कालिच र रतुवा, गुर्बाकोटजस्ता स्थानीय बस्ती आदिको बयानसँग हाम्रो आत्मीयता गाँसिएको छ । स्थानीय बासिन्दाहरूले कपाल लर्काउँदै जुल्फी कोर्ने तथा बिराली तार्ने चलन अनि काशी जाने, जान्या (ठूलो भोटे कुकुर) पाल्ने र त्यसलाई साङ्गलाले बाँध्ने, बन्दुकबाट गोली हान्दै सिकार खेल्ने, कबाज खेल्ने आदि हाम्रा परम्पराको चित्र पनि डब लोकगीतका शब्दहरूले उतारेका छन् । यसका साथै पाल्पाली राजाले कबाजका निम्ति निम्ता गर्ने गरेको र त्यसका निम्ति टुँडिखेलको जोहो गरेको जानकारी पनि प्रस्तुत डब लोकगीतभित्र पस्ता चाल पाइन्छ । सूत्रका रूपमा रहेका यी तन्तुहरूलाई मसिनो गरी केलाउने हो भने तिनले नेपाली संस्कृतिका कैयन् महत्वपूर्ण पक्षमा प्रकाश पार्ने सामर्थ्य राख्तछन् ।

डब लोकगीतका विषयवस्तुका रूपमा रहेका सामग्रीहरू एकातिर मानवीय मुटुसँग गाँसिएका छन् भने अर्कातिर नेपाल र नेपाली समाजका वैशिष्ट्यसँग टाँसिएका छन् । यिनले मान्छेको मनोविज्ञानको सेरोफेरोको मात्र नभएर नेपालको संस्कृति, इतिहास र भूगोलको पनि फन्को मारेका छन् । त्यसैले डब लोकगीतका विषयवस्तु ज्ञान-विज्ञनका विभिन्न क्षेत्रका निम्ति चासोका विषय बन्न सक्ताछन् ।

संरचना र लय

डब लोकगीतका हरेक पझिकितपुञ्ज प्रायः चार हरफले र कहीँकहीँ पाँच हरफले बनेको पाइन्छ । पहिलो पझिकित प्रायः दोहोन्याएर प्रस्तुत गरिन्छ । सबै पझिकितहरूमा समान अक्षरहरू नरहेको स्थिति यहाँ विद्यमान छ । पाँचदेखि सोइ अक्षरका पझिकित यहाँ छन् । गाउने क्रममा लयात्मक तीब्रताका निम्ति कहिलेकाहीं खास पद र पदावलीलाई दोहोन्याउन पनि सकिन्छ । 'जुमली जान्यालाई', 'लाग्या दुई गोली', 'टुनिखेलैमा' आदि पद-पदावलीमा 'होइ' थपेर दोहोन्याउँदै लयगत उत्तेजनाको सृजना पनि यसका गायकले गर्दछन् । अनुप्रासको प्रयोग वा समानान्तरताले गर्दा श्रुतिमधुर ध्वनिको रसपान गराउन यो लोकगीत सक्षम छ । कतै ध्वनि,

कतै पद, कतै पदावली र कतै वाक्यकै पुनरावृति गरिएकाले अभिव्यक्तिमा ध्वनिगत एकरूपताको गुञ्जन सुन्न सकिन्छ । अन्त्यानुप्रासका रूपमा पाइने बारो-तारो, कीला-शिला-लीला, भयैको-रयैको, छान्यैको-तान्यैको-मान्यैको, जान्यालाई-लान्यालाई, गोली- बोली, खेलैमा-बेलैमा आदिको ध्वनिसाम्यताले विशिष्ट लयको सृजनामा गरेको योगदान यसको गीतिमयतालाई उचाल्न सक्षम छ ।

डम्फुसँग गाइने यस लोकगीतमा भोटेकुकुर, बन्दुक, कबाज आदिको साइनो गाँसिएकाले कुकुरको भुकाइ, बन्दुकको आबाज र कबाजका ध्वनि पनि डम्फुमा प्रतिध्वनित भएको अनुभूति श्रोताले गर्न सक्तछ । अतः विषय र बाजाको ध्वन्यात्मकतालाई गाँस्ने कौशलको सदुपयोग पनि यसमा भएको छ भन्नु सान्दर्भिक नै ठहर्ना ।

डब लोकगीत कसैलाई सम्बोधन गरेर गाइएको पाइन्छ । कतै देवी भवानीलाई त कतै पुरानी शिला, लान्या, सन्तोलादाना, हजुर, तोला आदिका रूपमा प्रेमी वा प्रेमिकालाई यहाँ सम्बोधन गरिएको छ । यस क्रममा कतै मनको भावना सरासरी पोख्ने र कतै प्रश्नका रूपमा उद्गार प्रकट गर्ने जुक्ति अङ्गालिएको छ ।

प्रतीकात्मकता, विम्बात्मकता र आलङ्घारिकता पनि डब लोकगीतका अन्य लोभलागदा पक्ष हुन् । यहाँ पुरानी शिलाका रूपमा आफ्नी मायालुलाई प्रस्तुत गरेर उनको गहुँगोपना, स्थिर भावना आदिको अप्रत्यक्ष रूपमा सम्मान गरिएको छ भने उनलाई सुन्तलाका दानाका रूपमा वा तोलाका रूपमा सम्बोधन गरेर आफ्नो मनभित्रको चरम प्रेमभावनालाई सार्वजनिक गरिएको छ यसरी नै जुल्फी लर्काउदै र विराली ताँदै हिँड्ने युवक, काशी जाने बाटामा बाँधिएको जाडे, सिकारीले बन्दुक हान्दा रतुवालाई लागेका दुई गोली, टुँडिखेलमा खेलाइएको परेड आदिका विम्ब-प्रतीकका भित्री अर्थ खोत्तलेर व्यञ्जनाका नाना प्रदेश चहार्न सकिने सम्भावना पनि यहाँ छ । यसको आलङ्घारिकताको सशक्त क्षमताको पहिचानका निम्न तलको पञ्चकितितर दृष्टि लगाऊ :-

मालुबिन्या नेर्त ढल्या छुट्न्या बेलैमा

मालुबिन्या (भोरलाको भेट्नो) नेर्त (नेत्र) का रूपमा यहाँ आँखाबाट भरेका आँसुलाई प्रस्तुत गर्दै बिदा हुने बेलामा आँखारूपी भोरलाका

पातबाट भेट्नोरूपी आँसु झर्ने कुरा अत्यन्त सुन्दर किसिमले सरल उपमेय र उपमानका माध्यमबाट व्यक्त गरिएको छ । अलङ्घारशास्त्रीहरूका निम्ति यहाँ प्रस्तुत अन्य पञ्चकितहरूले पनि पर्याप्त खुराक दिन सक्तछन् । यहाँ अलङ्घारको चर्चा गर्दा के कुराचाहिँ बिसंनु हुँदैन भने लोकगीतमा पाइने अलङ्घार मस्तिष्कको गिर्खा खियाउनु नपर्ने गरी सहज रूपमा भित्रिएको हुन्छ र यसै धर्मको निर्वाह डब लोकगीतभित्र पनि भएको छ ।

भाषिक विशेषता

यस लोकगीतमा नेपाली भाषाको भेरीक्षेत्रीय भाषिका प्रयोग भएको छ । त्यसैले यहाँ प्रयुक्त केही शब्दहरू विरानाजस्ता लाग्न सक्तछन् । त्यस्ता शब्दहरूमा पिरौती (पिरती), लान्या (लाडे), सन्तोला (सुन्तला), जान्या (जाडे), साडली (साङ्गलो, सिगारी (सिकारी), बन्दुक (बन्दुक), ति (निर), तोला (प्रिया), गझग्यौ (गझाल्यौ), निउँतो (निम्तो), मालुबिन्या (भोरलाको भेट्नोजस्तो), नेर्त (नेत्र) आदिलाई लिन सकिन्छ । यसरी नै कठकठै, फौदार आदि सैनिक पद हुन् भन्ने कुराको छनक पाइए तापनि ती अहिले पदलाई बुझाउन भन्दा जात जनाउन प्रयोग गरिएका भेटिन्छन् । यहाँ पाइने विराली तार्नु, नेर्त ढल्कनु, रटना रहनु, तारो उब्जिनु, विपत्ति दिनु जस्ता पदावलीमा मिलाएर कपाल कोर्नु, आँसु खस्नु, धोको बाँकी हुनु, उज्यालो हुनु, दुख दिनुजस्ता टुक्कात्मक अर्थ बोध हुन्छ । डब लोकगीतका वाक्यहरू सरल छन् र अर्थको अलमल वा दुरुहताले टाउको उठाउने अवसर त्यहाँ पाएको छैन । हरेक पञ्चकितलाई समापिका क्रियाले दुइन्याएको हुनाले पनि भन्न खोजेको कुरा ट्वाक्क बुझिन्छ ।

गीत, कविता आदिमा पदगत विचलन स्वाभाविक मानिन्छ । कतिपय लेखकहरू गद्यमै पनि विचलनद्वारा आफ्ना उक्तिलाई प्रभावकारी तुल्याउने प्रयत्न गर्द्धन् भने लोकगीतका सघ्टा वा गायक त्यसमा किन पछि पर्ये ? डब लोकगीतमा पनि पद वा पदावलीले व्याकरणिक क्रमलाई ठाउँठाउँमा मिचेका छन् । “छुट्न्या बेलैमा मालुबिन्या नेर्त ढल्क्या” लाई “मालुबिन्या नेर्त ढल्क्या छुट्न्या बेलैमा” पारिएको छ । यस्ता प्रयोग विभिन्न पञ्चकितमा छन् । ठाउँठाउँमा थियाँ (थिएँ) को प्रयोग भएकाले यसको प्रयोगकर्ता प्रथम पुरुषको एकवचनमा अर्थात् ‘म’ का रूपमा रहेको चाल पाइन्छ तर प्रत्यक्ष रूपमा ‘म’ कतै प्रकट भएको छैन । यी केही सानातिना कुरा भए तापनि जटिलताले डब लोकगीतलाई ठ्याम्मै गाँजेको छैन । त्यसैले

प्रस्तुत डब लोकगीतको अर्थलाई सजिलै सम्प्रेषण गर्ने क्षमता यहाँ प्रयुक्त भाषामा विद्यमान छ ।

डब लोकगीत हाम्रो सामाजिक परम्परामा जन्मेर हुर्केको एक महत्वपूर्ण लोकगीत हो । डम्फुसहित विभिन्न चाडपर्व आदिमा गाइने यो लोकगीत अहिले लोप हुने अवस्थामा पुग्न थालेको छ । अनेक अश्लील र छाडा गीतले समाजमा सांस्कृतिक प्रदूषण बढाइरहेका बेला यस्ता सामग्रीको उपयोग गर्न सकिएमा समाज लाभान्वित नै हुनेछ । मानवीय प्रेमका भावनालाई शिष्ट रूपमा समाजका अगिल्तर राख्नै मनोरञ्जन गराउने र सांस्कृतिक सम्पदाको जगेन्द्रा गर्ने काम अवश्य नै समाजका निम्नि हानिकारक हुनेछैन । अतः जनस्तरमा र राष्ट्रिय स्तरमा यस प्रकारका सामग्रीको शोधखोज र जगेन्द्रा गर्ने कामलाई महत्व दिइनुपर्दछ । यिनका शब्द मात्र होइन, लयलाई पनि ध्वन्याङ्गन र लिप्याङ्गन गर्ने प्रविधिलाई सम्बन्धित क्षेत्रमा पुन्याई भविष्यका पोल्टामा सुरक्षित रूपमा पुन्याउन सकिएन भने हामी पछिसम्म पछुताइरहने छौं ।

